

Kiss Gábor

„Ad notam” meghatározások az Esztergomi és az Egri ordináriusban

Az ordinárium-dallamokat a késő középkori liturgikus könyvek, így a magyarországiak is külön fejezetként közlik, használati módjukra, ünnepi szerepükre szöveges rubrikával utalnak. A többször használt, ünnepi időszakokhoz vagy —a kommúne-tételek módján— a szentek bizonyos csoportjaihoz kapcsolódó tételek használati köre a kottás források alapján nehezen rekonstruálható. Gyakran még az ugyanabba a hagyományba tartozó kódexek rubrikái sem egységesek (sem formailag, se tartalmilag), és többségük csak jelzésszerű és konvencionális utalás a dallam liturgiai besorolására. Olykor mindenféle utalás hiányzik a dallamok mellől, ami a szűkszavú meghatározásokkal együtt arra mutat, hogy a lejegyzők a szokásjogra vagy más instrukciós forrásra (ordináriusra) hagyatkoztak. Ebben az értelemben az olyan tömör megfogalmazások, mint például a *Kyrie Adventus*, *Kyrie aestatis* nem, vagy nem csak funkcionális meghatározások, hanem a dallamok azonosítására alkalmas címkék. Még inkább ilyen a rubrikák egy sajátos csoportja, amelyek egy része esztétikai természetű (*pulchrum*, *decorum*, *dulcissimum*, stb.), más része olyan „ad hoc” megnevezés, amely a szertartás helyére (*Kyrie Capolna*), személynevekre, helynevekre, a dallam vélt vagy valós eredetére utal (*Kyrie Baksa*, *Kyrie Ungaricum*, *Sanctus Rosomberg*).

Kiss Gábor zenetudós (Budapest), a MTA Zene-tudományi Intézetének főmunkatársa, a Régi Zene-történet Osztály vezetője.

A gyakorlati forrásokkal szemben az ordináriusok értelemszerűen többet árulnak el a dallamok liturgikus beosztásáról, amennyiben azokra a különböző ünnepi szertartások részletezésénél utalnak. Ezek az utalások azonban korántsem teljességek, s nem is mindig egyértelműek. Míg egyes meghatározások konkrét dallamra utalhatnak, (pl. *Kyrie de apostolis*), mások olyannyira általánosak (pl. *Sanctus solenniter*), hogy több lehetőség közötti választást tesznek lehetővé vagy szükségessé. Jóllehet az ordináriusok a dallamhasználat jóval konkrétabb és differenciáltabb rendszerét mutatják, mint ami a gyakorlati forrásokból rekonstruálható, sok ponton mégis hallgatólagosan az utóbbiakra hagyatkoznak. Sőt, az sem ritka, hogy olyan megfogalmazással élnek, mely tudatosan a celebránsra vagy az énekesre hagyja a megfelelő dallam kiválasztását („quod vis”, „si vis”). Döntő „hiányosságuk” pedig, hogy néhány kivételtől eltekintve homály fedí, milyen dallamra utalnak meghatározásaik.¹ A két forrástípus összehasonlítása éppen ezért tanulságos lehet: egyrészt megkülönböztethetjük, pontosíthatjuk általa a kyrialek dallamainak használati módját, másrészt dallamokkal tölthetjük meg az instrukciós forrásokban található utalások rendszerét. Az or-

¹ Vö. FÖLDVÁRY Miklós: *Rubrica Strigoniensis. A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei*. PhD-értékezés, Budapest 2008. 362–373. Földváry sorra veszi az Esztergomi ordinárius azon helyeit, ahol a dallamok jelzésére helyet hagytak, bár azokat üresen hagyták.

dinárium-dallamok egy része általánosan elterjedt, felhasználási módjuk azonban nem mindig azonos. A középkori hagyományok feltérképezése szempontjából izgalmas feladat annak vizsgálata, hogy részben ugyanazokra a dallamokra épülve hogyan alakulnak ki eltérő liturgikus rendszerek. A teljes temporále és szanktorále miseordináriumainak ilyen teljes rekonstrukciója terjedelmében és tárgyalási módjában is túllépne a jelen írás keretein. Ezért az alábbiakban az Esztergomi és az Egri ordinárius² dallamutalásai közül a legérdekesebbeket veszem sorra, azokat, amelyek esetében a kottás források és az ordináriusok összehasonlítása kölcsönösen megvilágító, illetve amelyek a magyar hagyomány jellemzése szempontjából különösen fontosnak tűnnek.

Szent István vértanú oktávjánál mindkét ordináriusban megjelenik a talányos *Kyrie Laetabundus* utalás. A *Laetabundus* valójában egy Európa-szerte elterjedt szekvencia szövegkezdeté. A szekvencia sok helyen a karácsonyi időszakhoz kapcsolódik, a közép-európai forrásokban Mária-ünnepekre vagy kimondottan a Purifikáció ünnepére alkalmazzák. Mindkét ordinárius a február 2-ig tartó időszak Mária-miséjének részeként említi a fenti Kyriével együtt. A két tétel között azonban nemcsak liturgikus kapcsolat van: a kizárólag magyar forrásokban előforduló *Kyrie* a szekvencia kiválasztott dallamsoraira épül (1., 4., 5. versek). Ugyanakkor az ordináriusok utalásai szerint a *Kyrie* olyan kedvelt lehetett, hogy használati köre jóval meghaladja a szekvenciáét: az időszak minden szentjének ünnepén énekeltetik, mégpedig nem a fenti szekvenciával.

Saját helyi ordinárium-dallam kialakításának nem a *Laetabundus* *Kyrie* az egyetlen esete a magyar hagyományban. Ezúttal csak az Esztergomi ordinárius említi többször a *Iacet granum Sanctust*. A forrásdallamot, Becket Tamás offíciómának rezponzóriumát ismét sok helyről ismerjük, a *Sanctus*-tételt azonban lényegében csak a magyar hagyományból.³ Kottás forrásaink sehol sem utalnak a dallam (és az arra épülő *Agnus Dei*) ünnepi funkciójára, s arra a *Kyriék* alapján sem következtethetünk, mivel azokat és a *Sanctus*okat külön csoportban közlik. Ha tehát az Esztergomi ordinárius nem használná a fenti hivatkozást, semmit sem tudnánk a dallam liturgikus alkalmazásáról. Az ordinárius alapján külön-

² *Ordinarius Strigoniensis Ecclesie*. Nürnberg 1496. (RMK III. 35.); *Ordinarius seu ordo divinus secundum aliam Strigoniensem ecclesiam*. S. l. s. a. (RMK III. 70a: vsz. Nürnberg XV. sz. vége); *Ordinarius Strigoniensis*. Velence 1505. (RMK III. 134.); *Ordinarius Strigoniensis*. Velence 1509. (RMK III. 165.); *Ordinarius Strigoniensis*. Lyon 1510. (RMK III. 166.); *Ordinarium Strigoniense*. Velence 1520. (RMK III. 238.). = FÖLDVÁRY Miklós István: *Ordinarius Strigoniensis. Impressum pluries Nurebergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520* (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238). Argumentum Kiadó, Budapest 2009. — *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum*. Krakó 1509. (RMK III 157); *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum*. Velence 1514. (RMK III 197). = KANDRA Kabos: *Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme ecclesie Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum. A krakói unicum könyvpéldány után*. Az Egri Egyházmegyei Irodalmi Egyesület, Eger 1905. = DOBSZAY László: *Liber Ordinarius Agriensis* (1509). MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2000. (Musicalia Danubiana Subsidia 1).

³ A dallam valamilyen úton-módon néhány krakkói forrásba is bekerült, s a különféle regionális, többek között magyar és lengyel hatásokat is ötvöző Kassai Graduale is tartalmazza.

böző szentek ünnepén használták részben a húsvéti, részben az évközi időben, s kiterjedt alkalmazását mutatja, hogy több vértanú mellett néhány apostol, sőt Keresztelő János Fővételének ünnepén is feltünteteti alternatív tételként.⁴

Az ordináriusok szövegében további ilyen esetek is rejtőznek, jöllehet a rájuk történő hivatkozás nem mindig ilyen föltűnő. Az általános tapasztalatok alapján mind az Esztergomi, mind az Egri ordinárius szokatlanul jár el, amikor a jól ismert húsvéti ünnepi Kyrie mellett a húsvéti idő hétköznapjaira (illetve hétköznap imponált vasárnapi miséire) egy *Kyrie feriale paschale*-t is előír. Más hagyományokban ilyen megkülönböztetéssel nem találkozunk, még kevésbé magával a dallammal, amely a *Victime paschali laudes* húsvéti szekvencia soraira készült alkalmazás (1., 3., 4. versek). Ezúttal a liturgikus és a zenei kapcsolat szorosan összetartozik: a dallam a pünkösdig tartó teljes húsvéti időszakban a szekvencia közelében marad mint a *Kyrie paschale* hétköznapi váltótétele. Az Esztergomi ordinárius utal az *Ite missa est* és a Kyrie kapcsolatára is: *Ite missa est canitur ad notas Christeleyson*. A két tétel kapcsolata nem szokatlan, sőt az sem, hogy a mise záróformulája a Kyrie más-más szakaszára épül. Ennek az utalásnak az ad mégis jelentőséget, hogy már maga a hivatkozott dallam is sajátos dallamalkalmazás.

Nemcsak helyi dallamok nyomhatják rá a bélyegüket a hagyomány arculatára, hanem a sajátos dallamnevezések is, még akkor is, ha teljesen szokványos jelenséget takarnak. Bár az ilyen *ad notam* utalások eredetét, tartalmi jelentését gyakran homály fedi, az egyes hagyományok olykor mégis makacsul ragaszkodtak hozzájuk. A magyarországi gyakorlatban is akad néhány, amely olyan mélyen meggyökerezett, hogy a kodifikációs funkciót betöltő ordináriusok is a legtermészetesebben hivatkozhattak rájuk.

Az Esztergomi ordinárius számos esetben említi a *Baxa* Kyriét. Az elnevezés (talán személynév) eredetét nem ismerjük, de olyannyira bevett volt, hogy a pálos források is átvették, s még egyik Tridentinum utáni, részben már romanizált forrásukba is továbbörökítették (ezúttal „Baksa” alakban).⁵ A mögötte álló dallam viszont a források segítségével könnyen azonosítható: nem más, mint az általánosan elterjedt, és általában mindenütt hasonló funkcióban használt *Kyrie de martyribus*, a *Graduale Romanum* XII-es miséjének Kyriéje. Ez egybevág az ordinárius adataival: az utalások kivétel nélkül vértanúk ünnepéhez kapcsolódnak.

A *Kyrie Kapolna* (a forrásokban: *Capolna*) elnevezés eredetét éppígy homály fedi, jöllehet alkalmazásában az Esztergomi ordinárius teljesen következetes, s összhangban van a hangjegyes forrásokkal. Utóbbiakban az utalás minden esetben a ma *De angelis*-ként ismert Kyriére vonatkozik, s Rajeczky Benjamin szerint a Kyrie meghonosításában szerepet játszó udvari kápolnára utalhat.⁶ Az elterjedtségi adatok is arra mutatnak, hogy a dallam átvétele talán nem a hagyományozás megszokott útvonalait követte: az elsősorban francia és itáliai forrásokból dokumentálható tétel Közép-Európán belül egyedül a magyar

⁴ Becket Tamás ünnepén Sanctust nem említi az ordinárius, talán magától értődőnek kell tekintenünk.

⁵ OSzK Kézirattár, Ms. mus. 7240, f 186v.

⁶ Ld. RAJECZKY Benjamin (szerk.): *Magyarország zenei története I. Középkor*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988, 372.

hagyományban honosodott meg. Ami használatát illeti: a források és az ordinárius összevetése egyértelműsíti, hogy a *Kyrie Baxa*-val szemben ezt kizárólag több mártír ünnepén használták (*De martyribus*). Sajnálatos módon az ordináriusban a fenti *Kyrie* kíséretében egyszer föltűnő *Sanctus Galbiro* (Gál bíró) azonosítását a források nem teszik lehetővé. Így azt sem tudhatjuk, hogy az elnevezés mögött egy általános *De martyribus* *Sanctus* áll, vagy egy egyedi tétel. Ugyanígy nem sikerült eddig azonosítani a Szent Vitus és társai ünnepére előírt *Kyrie Egharis*-t sem.

Az Esztergomi ordinárius két ízben él a *Sanctus Rosemberg* utalással, Szent Ambrus, majd Szent Erzsébet ünnepén. A második esetben használt *parvum* jelző azt sejteti, hogy kétféle dallamról vagy változatról van szó, s ezt a használati források minden kétséget kizáróan alátámasztják.⁷ Az elnevezés talán helynév, amely talán a dallam átvételének forrására utalhat. Míg a „maior” dallam lényegesen elterjedtebb (legalábbis a Rajnától keletre), párja kizárólag a magyarországi és a krakkói hagyományból maradt fenn.⁸ Megjegyzendő, hogy ezúttal nemcsak a szűkebb esztergomi típusú, hanem a regionális magyar forrásokba is bekerült. Talány, hogy a két dallamot eredetük vagy zenei vonásaik alapján kapcsolták-e össze, s az sem világos, hogy mi volt a különbségtétel alapja. Jóllehet nyilvánvalóan két önálló dallamról van szó, tagadhatatlan, hogy erős zenei rokonság fűzi őket össze.

Végül egy olyan esetet említünk, amely pusztán az ordináriusok utalásai alapján nem hívná fel magára a figyelmet, ám amelyet a hangjegyes források mégis jelentőséggel ruháznak föl. Mindkét ordinárius szokványos módon utal az évközi vasárnapok *Kyrie*- és *Sanctus*-tételére, bár az Egri ordinárius által használt *Kyrie aestatis*, *Sanctus aestatis* ismét némileg helyi színezetűnek tűnik. Nem véletlenül: a *Dominicale* mellett a források is használják a *Kyrie dominicale in aestate* vagy egyszerűen *aestatis* meghatározást. A mögötte álló *Kyrie* szigorúan véve nem önálló dallam, hanem egy, csak a magyar forrásokban előforduló, jellegzetes változat. Alapja egy német és itáliai kéziratokban gyakori *Kyrie*, amely a *Graduale Romanumba* is bekerült (ad. lib. VIII). Ami jelentőssé teszi, az a sajátos variáns és az általános közvasárnapi használat összekapcsolása, ill. elmaradhatatlan jelenléte minden, a magyar hagyomány vonzáskörébe kapcsolható forrásban. A zágrábi források éppúgy tartalmazzák, mint a pálosok, akik nemcsak a középkori hagyománnyal még szorosabb kapcsolatot ápoló XVII. századi forrásaikban, de még XVIII. századi, sajátosan romanizált díszkódexeikben is megőrizték. A szálak oly messzire vezetnek, hogy a mégoly sokféle forrásból merítő Kájoni János is ezt a változatot illesztette *Organo Missale*-jába, s a *Cantus Strigoniensis* megnevezéssel hitelesítette. Ezek az esetek jelzik, hogy a hagyományok spontán alakulásának, megőrzésének és sorozatos rögzítésének láncolatában milyen messzire vezethetnek a *mos patriae* elemeihez való tudatos vagy öntudatlan ragaszkodás nyomai.

⁷ Futaki *Graduale: Rosomberg* — *Kys rosomberg*, Nyitrai *Graduale: Rosumberk maior*, Csíksomlyói *Cantionale: Rosumberk maior* — *Rosumberk minor*, Erdélyi *Graduale: Rosumbergh* — *Az kysseb*.

⁸ Gábor KISS: *Ordinariums-Gesänge in Mitteleuropa. Repertoire-Übersicht und Melodienkatalog*. Bärenreiter, Kassel—Basel, etc. 2009, *Sanctus* 150 és 148.